

आधुनिक भारतीय स्त्रीवादी मराठी लेखिका: एक आढावा

डॉ. अनघा शैलेश राणे

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
के. एम. अग्रवाल महाविद्यालय, कल्याण

प्रस्तावना-

स्त्रीवाद (Feminism) म्हणजे स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि व्यक्तिगत स्तरावर पुरुषांच्या बरोबरीने **समान हक्क** व संधी असाव्यात या विचारावर आधारित एक वैचारिक प्रणाली आणि चळवळ होय.

स्त्रीवादाचे काही मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

- **समानता:** लिंगावर आधारित भेदभाव न करता सर्वांना समान वागणूक मिळणे.
- **हक्क:** स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार, शिक्षणाची संधी, मालमत्तेचे हक्क आणि कामाच्या ठिकाणी समान वेतन मिळवण्यासाठी केलेली धडपड.
- **पितृसत्ताक पद्धतीला विरोध:** समाज हा पुरुषांच्या दृष्टिकोनाला प्राधान्य देणारा असतो, या रचनेला प्रश्न विचारणे आणि बदलणे.
- **प्रकार:** स्त्रीवादाचे अनेक प्रकार आहेत, जसे की **उदारमतवादी स्त्रीवाद**, **मार्क्सवादी स्त्रीवाद**, **दलित स्त्रीवाद** आणि **आंतरशाखीय (Intersectional) स्त्रीवाद**.
- **चळवळ:** केवळ कागदावर हक्क नसून, प्रत्यक्ष जीवनात स्त्रियांचे शोषण आणि दडपशाही थांबवण्यासाठी केलेली ही एक कृतिशील चळवळ आहे.

स्त्रीवादाचे स्वरूप आणि त्यातील विचारसरणीनुसार त्याचे प्रामुख्याने खालील प्रकार पडतात:

- **उदारमतवादी स्त्रीवाद (Liberal Feminism):** हा प्रकार लोकशाही चौकटीत राहून कायद्याद्वारे समानतेची मागणी करतो. यात शिक्षण, नोकरी आणि राजकीय क्षेत्रात महिलांना पुरुषांइतके हक्क मिळण्यावर भर दिला जातो.
- **मूलगामी/जहाल स्त्रीवाद (Radical Feminism):** स्त्रियांच्या शोषणाचे मूळ 'पितृसत्ताक' पद्धतीत आहे, असे हा विचार मानतो. केवळ कायदे बदलून चालणार नाही, तर समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकता आणि कौटुंबिक रचना पूर्णपणे बदलली पाहिजे, असा याचा आग्रह असतो.
- **मार्क्सवादी/समाजवादी स्त्रीवाद (Marxist/Socialist Feminism):** हा विचार स्त्री शोषणाला भांडवलशाहीशी जोडतो. जोपर्यंत खाजगी मालमत्ता आणि आर्थिक विषमतेवर आधारित

भांडवलशाही नष्ट होत नाही, तोपर्यंत स्त्रियांची खऱ्या अर्थाने सुटका होणार नाही, असे हे मानतात.

- **सांस्कृतिक स्त्रीवाद (Cultural Feminism):** समाजाने पुरुषी वर्तनाला महत्त्व न देता स्त्रीत्वाशी संबंधित गुणांना (उदा. माया, ममता, सहकार्य) अधिक प्रोत्साहन द्यावे, असा विचार हा प्रकार मांडतो.
- **दलित स्त्रीवाद (Dalit Feminism):** केवळ लिंगभाव नाही, तर जात आणि लिंग अशा दुहेरी शोषणाविरुद्ध हा विचार लढतो. भारतीय संदर्भात दलित महिलांचे प्रश्न सामान्य स्त्रीवादापेक्षा वेगळे आहेत, असे हा प्रवाह मांडतो.
- **कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद (Black Feminism):** पाश्चात्य देशांतील श्वेतवर्णीय महिलांपेक्षा कृष्णवर्णीय महिलांना वर्णभेद आणि लिंगभेद अशा दोन्ही समस्यांचा सामना करावा लागतो, याकडे हा प्रकार लक्ष वेधतो.
- **इको-फेमिनिझम (Ecofeminism):** निसर्गाचे शोषण आणि स्त्रियांचे शोषण यांचा एकमेकांशी जवळचा संबंध आहे, असे मानणारा हा पर्यावरणवादी स्त्रीवाद आहे.

मराठी साहित्यात स्त्रीवादी विचारांची मांडणी करणाऱ्या प्रमुख लेखिकांची नावे आणि त्यांच्या साहित्याची थोडक्यात माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

ताराबाई शिंदे:

यांना भारतातील पहिल्या स्त्रीवादी विचारवंत मानले जाते. त्यांनी १८८२ मध्ये '**स्त्री-पुरुष तुलना**' हा जहाल स्त्रीवादी ग्रंथ लिहिला, ज्यामध्ये त्यांनी पितृसत्ताक पद्धतीवर थेट हल्ला चढवला होता. ताराबाई शिंदे यांचा '**स्त्री-पुरुष तुलना**' (१८८२) हा ग्रंथ भारतीय स्त्रीवादाचा पाया मानला जातो. या ग्रंथाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- **ऐतिहासिक महत्त्व:** हे भारतीय साहित्यातील पहिले जहाल स्त्रीवादी पुस्तक मानले जाते. जोतिराव फुले यांनी या ग्रंथाचे समर्थन करून 'सत्यशोधक' मासिकात त्यावर सकारात्मक भाष्य केले होते.
- **लेखनाचा उद्देश:** एका विधवा महिलेला तिच्या मुलाची हत्या केल्याच्या आरोपावरून फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती. या घटनेनंतर समाजात स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध ताराबाईंनी हा लेख लिहिला.
- **पितृसत्तेवर प्रहार:** स्त्रियांना 'स्वभावाने दोषपूर्ण' ठरवणाऱ्या पुरुषी मानसिकतेवर त्यांनी कडाडून टीका केली. पुरुषांचे दोष (व्यसनाधीनता, व्यभिचार) समाज सोयीस्करपणे कसा विसरतो, हे त्यांनी परखडपणे मांडले.
- **विषय:** यात त्यांनी विधवांचे केशवपन, पुनर्विवाहाची बंदी, स्त्रियांना मिळणारे दुय्यम स्थान आणि पुरुषांची दुटप्पी नैतिकता यावर भाष्य केले आहे.

- **शैली:** या ग्रंथाची भाषा अत्यंत जहाल, उपरोधिक आणि थेट आहे.

ताराबाईंनी या पुस्तकातून असा प्रश्न विचारला की, जर परमेश्वराने स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही निर्माण केले आहे, तर दोघांसाठीचे नियम वेगवेगळे का?

मालती बेडेकर (विभावरी शिरूरकर):

आधुनिक मराठी साहित्यातील पहिल्या स्त्रीवादी लेखिका. त्यांनी 'कळ्यांचे निःश्वास', 'बळी' आणि 'शबरी' सारख्या साहित्यातून स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाचे आणि कौटुंबिक जाचामुक्तीचे प्रश्न मांडले.

गौरी देशपांडे: स्त्रियांची शारीरिक आणि मानसिक स्वायत्तता त्यांनी आपल्या कथा-कादंबऱ्यांतून मांडली. 'एकएक पान गळावया' आणि 'उत्खनन' ही त्यांची प्रसिद्ध पुस्तके आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या लेखनाने मराठी साहित्यात स्त्रीवादी जाणिवांना एक नवी आणि अधिक प्रगल्भ दिशा दिली. त्यांच्या लेखनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- **स्त्रियांची शारीरिक स्वायत्तता:** स्त्रियांना स्वतःच्या शरीरावर आणि लैंगिकतेवर अधिकार असावा, हा विचार त्यांनी अतिशय धाडसाने मांडला. त्या काळातील सामाजिक चौकटीत हे अत्यंत क्रांतिकारी पाऊल होते.
- **नाट्यांमधील मोकळेपणा:** पती-पत्नी, प्रेमी किंवा आई-मुलगी अशा नात्यांतील गुंतागुंत त्यांनी अत्यंत वास्तववादी पद्धतीने मांडली. नाट्यांमधील 'स्पेस' आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य त्यांच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू असतो.
- **संवादात्मक आणि ओघवती शैली:** त्यांचे लेखन वाचकांशी थेट संवाद साधणारे असते. क्लिष्ट शब्दांपेक्षा भावनांचा प्रामाणिकपणा त्यांच्या भाषेत अधिक दिसून येतो.
- **जागतिक दृष्टिकोन:** इंग्रजी साहित्याचा गाढा व्यासंग असल्याने त्यांच्या लेखनात जागतिक साहित्याचे संदर्भ आणि एक व्यापक मानवी दृष्टिकोन आढळतो.
- **शहरी मध्यमवर्गीय स्त्रीचे चित्रण:** नोकरी करणाऱ्या, स्वतंत्र विचार करणाऱ्या आणि स्वतःचे निर्णय स्वतः घेणाऱ्या शहरी मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या संघर्षाचे आणि विजयाचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात उमटते.
- **प्रसिद्ध साहित्य:** त्यांच्या 'एकएक पान गळावया', 'तेरुओ आणि काही दुवे', आणि 'मुक्काम' यांसारख्या कथा-कादंबऱ्यांतून ही वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात.

विद्या बाळ:

त्यांनी 'मिळून सान्याजणी' मासिकाद्वारे स्त्रीवादी चळवळ घराघरात पोहोचवली. 'मिळून सान्याजणी' आणि 'संवादातून स्त्रीमुक्ती' ही त्यांची महत्वाची पुस्तके आहेत.

शांता गोखले:

त्यांच्या 'रिटा वेलिणकर' या कादंबरीने मराठी साहित्यात स्त्रीवादी जाणिवांना नवी दिशा दिली.

अरुणा ढेरे:

'स्त्री आणि संस्कृती' व 'अध्या वाटेवर' यांसारख्या पुस्तकांतून त्यांनी भारतीय संस्कृतीतील स्त्रीचे स्थान आणि तिच्या संघर्षाचे विश्लेषण केले आहे.

शर्मिला रेगे:

यांनी 'दलित स्त्रीवाद' आणि जातीव्यवस्थेतील स्त्रियांचे शोषण या विषयावर मोलाचे लेखन केले आहे. त्यांचे 'रायटिंग कास्ट, रायटिंग जेंडर' हे काम प्रसिद्ध आहे. शर्मिला रेगे (१९६४-२०१३) या आधुनिक भारतातील एक अत्यंत महत्वाच्या समाजशास्त्रज्ञ आणि स्त्रीवादी विचारवंत होत्या. त्यांनी विशेषत: 'दलित स्त्रीवाद' (Dalit Feminism) या संकल्पनेला जागतिक स्तरावर ओळख मिळवून दिली.

त्यांच्या साहित्याची आणि विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- **जाती आणि लिंगभावाचा संबंध:** रेगे यांनी असा युक्तिवाद केला की, भारतीय संदर्भात केवळ 'लिंगभाव' (Gender) पाहून चालणार नाही, तर 'जात' (Caste) हा स्त्रियांच्या शोषणाचा मुख्य आधार आहे. त्यांनी उच्चवर्णीय स्त्रीवादातील त्रुटींवर बोट ठेवून दलित महिलांचे प्रश्न वेगळे कसे आहेत, हे मांडले.
- **'दलित फेमिनिस्ट स्टँडपॉइंट' (Dalit Feminist Standpoint):** त्यांनी हा महत्वाचा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, दलित महिलांचे अनुभव हे केवळ त्यांच्यापुरते मर्यादित नसून, ते संपूर्ण समाजाची उतरंड समजून घेण्यासाठी सर्वात महत्वाचे आहेत.
- **प्रमुख ग्रंथ - 'रायटिंग कास्ट, रायटिंग जेंडर' (Writing Caste, Writing Gender):** हे त्यांचे सर्वात प्रसिद्ध पुस्तक आहे. यामध्ये त्यांनी दलित स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचे विश्लेषण करून, त्यांमधील संघर्षाला मुख्य प्रवाहातील साहित्यात स्थान मिळवून दिले.
- **लोकसंस्कृती आणि लिंगभाव:** त्यांनी 'लावणी' आणि इतर लोककलांमधील स्त्रियांच्या सादरीकरणाकडे सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांच्या 'Song and Democratic Politics in Maharashtra' या कामातून त्यांनी सांस्कृतिक राजकारण उलगडून दाखवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीवादी विचार:

शर्मिला रेगे यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांमधील स्त्रीवादी पैलू समाजासमोर आणले. त्यांनी आंबेडकरांच्या 'हिंदू कोड बिल' आणि स्त्रियांच्या अधिकारांवरील भाषणांचे संकलन करून त्यावर भाष्य केले. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातील 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्रा'च्या त्या संचालिका होत्या. त्यांनी स्त्री अभ्यासाला (Women's Studies) अकादमिक शिस्त आणि नवी दिशा दिली.

संध्या नरे पवार

एक ज्येष्ठ पत्रकार, लेखिका आणि अभ्यासक असून त्यांनी आपल्या साहित्यातून प्रामुख्याने बहुजन, दलित आणि कष्टकरी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. त्यांच्या लेखनाचे आणि विचारांचे महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

प्रमुख साहित्य आणि विषय:

तिची भाकरी कोणी चोरली? बहुजन स्त्रीचं वर्तमान

त्यांचे हे अत्यंत महत्त्वाचे पुस्तक असून ते तीन भागात विभागलेले आहे. यात त्यांनी स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षांनंतरही दलित आणि कामगार स्त्रियांचे जगणे, त्यांच्या कामाची स्थिती आणि सामाजिक वास्तव कसे बदललेले नाही, याचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

डाकीण: एक अमानवी प्रथा - शोध आणि अन्वयार्थ

या पुस्तकात त्यांनी ग्रामीण भागात स्त्रियांना 'डाकीण' ठरवून त्यांचे जे अमानवी शोषण केले जाते, त्यामागच्या जातव्यवस्था आणि अंधश्रद्धेच्या कारणांचा वेध घेतला आहे.

धोरण कुठवर आलं गं बाई

महाराष्ट्रातील महिला धोरणांचा (Women's Policy) स्त्रियांच्या जीवनावर काय परिणाम झाला, या धोरणांमधील त्रुटी आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचा अभ्यासपूर्ण आढावा त्यांनी या पुस्तकात घेतला आहे.

समाजभान

या पुस्तकातून त्यांनी समाजातील विविध सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य केले आहे.

विचारविश्व:

- **जाती आणि लिंगभावाचे संमिश्र शोषण:** त्यांच्या मते, स्त्रियांचे शोषण केवळ लिंगावर आधारित नसते, तर त्यात जात, वर्ग आणि धर्माचे पदरही तितकेच प्रभावी असतात.
 - **उपेक्षित स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व:** त्यांनी प्रामुख्याने सफाई कामगार, शेतमजूर आणि अनटचेबिलिटीचा सामना करणाऱ्या स्त्रियांच्या संघर्षाला आपल्या पत्रकारितेतून आणि साहित्यातून समोर आणले आहे.
 - **चिकित्सक पत्रकारिता:** ३० वर्षांहून अधिक काळ पत्रकारिता करताना त्यांनी सांस्कृतिक राजकारण आणि स्त्रियांच्या विरोधातील हिंसाचारावर परखडपणे लेखन केले आहे.
- संध्या नरे पवार यांच्या या साहित्यासाठी त्यांना 'महाराष्ट्र फाउंडेशन' सारख्या नामांकित संस्थांचे पुरस्कारही मिळाले आहेत.

इतर महत्त्वाच्या लेखिका:

कमल देसाई, सानिया, आशा बगे, प्रतिभा रानडे आणि विद्युत भागवत यांनीही स्त्रीवादी जाणिवांचे साहित्य समृद्ध केले आहे.

समालोचन -

मराठी स्त्रीवादी लेखिकांच्या विचारांचे सार पाहिले, तर त्यात काळाप्रमाणे होत गेलेले बदल आणि विषयांची व्याप्ती प्रकर्षाने जाणवते. या सर्व लेखिकांच्या विचारांचा एकत्रित गोषवारा खालील मुद्द्यांत मांडता येईल:

- **पितृसत्तेला थेट आव्हान:** ताराबाई शिंदे यांच्यापासून सुरु झालेला हा विचार पुरुषांच्या दुटप्पी नैतिकतेवर प्रहार करतो. "स्त्रियांना दोष देणारे पुरुष स्वतः किती नीतिमान आहेत?" हा मूलभूत प्रश्न या विचारांच्या मुळाशी आहे.
- **स्वत्व आणि शरीराची स्वायत्तता:** गौरी देशपांडे आणि सानिया सारख्या लेखिकांनी स्त्री ही केवळ कुणाची तरी पत्नी किंवा आई नसून, ती एक **स्वतंत्र व्यक्ती** आहे, हे ठामपणे मांडले. स्वतःच्या शरीरावर, भावनांवर आणि निर्णयांवर स्त्रीचाच अधिकार असावा, हा त्यांच्या विचारांचा गाभा आहे.
- **जात आणि लिंगभावाचे अद्वैत:** शर्मिला रेगे आणि संध्या नरे पवार यांच्या लेखनातून असे समोर येते की, भारतीय स्त्रीचे शोषण केवळ 'स्त्री' म्हणून होत नाही, तर तिच्या **जातीमुळे** ते अधिक तीव्र होते. 'दलित स्त्रीवाद' हा याच जाणीवेतून जन्मला आहे.
- **कौटुंबिक जाच आणि आर्थिक स्वातंत्र्य:** विभावरी शिरूरकर (मालती बेडेकर) यांनी स्त्रियांच्या आर्थिक परावलंबित्वामुळे होणारी घुसमट मांडली. स्त्री सुशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र झाल्याशिवाय तिला सन्मान मिळणार नाही, हा विचार त्यांनी रुजवला.
- **संवाद आणि संघटन:** विद्या बाळ यांनी 'मिळून साऱ्याजणी'च्या माध्यमातून 'स्त्री-पुरुष सहजीवन' आणि संवादावर भर दिला. स्त्रीमुक्ती म्हणजे पुरुषांचा द्वेष नसून ती **माणूस म्हणून जगण्याची** धडपड आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले.

थोडक्यात सांगायचे तर, मराठी स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवास '**तुलने**' कडून '**स्वातंत्र्या**' कडे आणि तिथून पुढे '**सर्वसमावेशक सामाजिक न्याया**' कडे झाला आहे.

संदर्भ सूची –

१. शिंदे ताराबाई, स्त्री-पुरुष तुलना
२. रेगे शर्मिला, Writing Caste, Writing Gender
३. देशपांडे गौरी एक एक पण गळावया
४. बाळ विद्या, संवादातून स्त्रीमुक्ती
५. नारे पवार संध्या , तिची भाकरी कुणी चोरली.
६. शिवा वंदना, Staying Alive: Women, Ecology, and Development